

Џоел Мартин Халперн
Барбара Керевски-Халперн (Амхерст, САД)

УДК 908 (497.7-35)

ПИСМА ОД МАКЕДОНИЈА

Апстракт: Објавени се теренските белешки што ги составиле авторите Џоел М. Халперн и Барбара Керевски-Халперн во текот на нивните теренски истражувања и патувања во Македонија во педесеттите години на XX век. Со белешките, денес се објавени и нивните коментари, како и фотографии кои го илустрираат нивниот интерес и времето во кое работеле.

Клучни зборови: Македонија, теренски истражувања, белешки, споредба на култури, анализа на вредности.

Воведна забелешка

Никогаш не сме имале намера да ги објавиме теренските белешки создадени во текот на нашите теренски истражувања пред половина век. Во колкава мера да ги преправиме, колку многу да ги пречистиме, да ги избришеме нашите расудувања кои денес некој би можел да ги смета за навредливи?! Ни се чини дека е претешко бремето што треба да го понесеме ние, авторите, а што премолчано се очекува од нас, ретроспективно да го вреднуваме она што сме го виделе во тоа време. Овие теренски белешки, во најдобра смисла на зборот, беа сирови белешки од терен, кои најчесто ни служеа како форма на пренесување на нашите погледи до нашите семејства во Америка. Во тоа време, во белешките ги користевме многу често зборовите *валкан* и *заостанати*, опишувајќи ги селата низ кои поминувавме, но сега сме свесни дека многу помалку сме го користеле терминот *сиромашно*. За нас сега е изненадувачки дека сме размислувале преку тие апсолутни термини, иако во Македонија пристигнавме откако веќе поминавме подолго од една година во едно српско село во Шумадија, кое исто така, во 1953-54 година би можело да се перцепира и како нечисто и како заостанато од страна на странците од Запад.

Половина век во повеќе земји сè уште се смета дека е помалку отколку што се смета статистички дека трае човечкиот живот, но, од друга гледна точка, тоа, всушност, е далечно време за нас доколку размислуваме во временски рамки од половина век. Ако се вратиме во 1954 година и ако од тоа време пресметаме 50 години наназад, тогаш би се вратиле во 1904 година, време коешто ќе ни изгледа како многу далечно минато. Или, дури и според покусите временски периоди, ако одземеме половина од тоа време, четвртина век, ќе се најдеме во времето на раните 30-ти години. Тоа е времето кога полскиот, подоцна полско-американскиот антрополог Јозеф Обрембски ја посетил Македонија за да ги реализира своите теренски истражувања.

Друг ограничувачки фактор кај овие белешки е тоа што во нив скоро и да не се споменува комунистичкиот режим на Тито во Југославија и неговото влијание, нема критичко набљудување или она што според

официјалната власт од тоа време би можело да се смета за непријателски коментари. Одговорот на тоа како ние се чувствувавме во тоа време е многу јасен, да, се плашевме да ја изнесуваме вистината. Пред да ја посетиме Македонија, бевме казнети за тоа како се однесувавме во диктаторските режими. Прво, на почетокот од нашиот престој во Србија, јас (Џоел М. Халперн) бев натепан на платото пред зградата на југословенската влада во Белград, каде што се одржуваа антиамерикански демонстрации. Овие демонстрации се одржуваа како протест против мировниот договор со кој требаше да се разреши прашањето за тогашната југословенска граница и за градот Трст. Некој денес би можел да рече дека е ова минорна работа, со што се согласуваме, имајќи ги во вид настаните со војните на Балканот во 1990 година, потоа нападите од 11 септември 2001 година во САД или современата трагедија во Ирак и уште на многу други места. Сепак, јас сум с~ уште на стојалиштето дека за оној што бил претепан од демонстрантите и што имал крвави подливи по лицето сето тоа има доволно отрезнувачки ефект.

Потоа следуваше нашата грижа за другите. Повторно од нашето искуство од Србија, бевме загрижени за тоа како нашето присуство може да влијае на судбината на другите. Во селото каде што истражувавме во Србија имавме училишен натпревар за есеи на учениците во врска со нивните сеќавања во врска со селото. Еден од учениците напиша како Титовите партизани запалиле дел од неговото село, притоа гордо потпишувајќи го своето име на есејот. Кога го прочитавме расказот (учителот пропушти да го прочита), ние веднаш го запаливме. Уште еден мал, но сигурно проблем поради тоа што го пишувавме во Македонија. Да, пишувавме за роденденот на Тито и за Денот на младоста, но на дескриптивен начин. Но, ние сепак реагиравме и кога стигнавме во Грција. Веднаш по напуштањето на Македонија, кога ја поминавме границата, почнавме да го пцуеме Тито во ветерот што интензивно се засилуваше поради забрзувањето на возот. Ние не тврдиме дека сите оние што се сега на наша возраст или постари, луѓето што старееја во времето на комунистичка Југославија, мислат дека тие години беа целосна катастрофа. Тоа беше комплексен проблем, чишто детали не можат да се елаборираат тука и сега. Ние само сакаме да кажеме дека во раните 50-ти години не беше можно слободно и отворено да се изнесат критички размисли во врска со режимот. Накусо, во нашите белешки намерно ги одбегнувавме политичките коментари.

Спротивниот аспект, кој беше позитивен за нас, на политички силно контролираната држава, беше фактот што ние како странски посетители со скроман статус, лутајќи низ околните села, секогаш имавме водичи, а одвреме-навреме дури и официјален превоз. Ова би можело да се смета за предност. Но, сосема е јасно дека нашето движење, иако понекогаш насочувано и организирано од другите, беше без многу планирање во смисла да може да се спречат нашите набљудувања и фотографирања, кои, впрочем, илустрираат дел од проблемите за кои зборуваме. На крајот, сега вистински проценувајќи ги тие немирни времиња, можеме да кажеме дека 50-тите

години беа години на релативен мир и индивидуална безбедност. Од оваа гледна точка, диктатурата со нејзината будна полиција и армиските сили имаше свои предности. Би морало, исто така, да се забележи од секоја перспектива, посебно од источноевропска перспектива, дека улогата на Тито беше многу помалку репресивна отколку онаа на политичарите во другите соседни балкански комунистички држави.

Преку сеопфатна антрополошка перспектива, важно е да се истакне дека во раните 50-ти години од XX век, Македонија, како и остатокот од тогашна Југославија, беше на почетокот од епохата на индустријализација и урбанизација. Во таа смисла, нашиот интерес и грижата за носијата и за занаетите не беа случајни со оглед на тоа што тоа беше крај на периодот кога градската и селската култура вистински се разликуваа. Носијата и занаетите беа едни од најочигледните маркери на оваа дистинкција. Овие, се разбира, беа најлесно уочливите материјални манифестации на културата и најнеконтроверзните прашања од политичка гледна точка. Очигледно е дека владата имаше двојно гледање на овие прашања. Од една страна, тие (во владата) беа среќни да ги поддржуваат традиционалната селска уметност и традиционалните селски презентации бидејќи овие форми можеа да придонесат за тоа да се привлечат туристи, како и за тоа да се афирмира традиционалното наследство. Уште поважно, комунистичката држава на тој начин можеше да го контролира и селективно да го заштитува културното наследство во рамките на дефинираната политика.

Од друга страна, луѓето во владата не сакаа да ја гледаат својата социјалистичка држава како назадна, туку како држава со успешен социјалистички систем, кој создава модерна индустриска држава. Изгледа згодно да се истакне во овој контекст дека во Македонија, во тоа време социкултурната антропологија едноставно не постоеше како дисциплина. Бранко Русиќ, тогаш единствениот етнолог на Универзитетот во Скопје, беше традиционалистички ориентиран етнограф, кој, како што истакнува Љупчо Ристески во својата монографија, беше скоро целосно изолиран во неговите напори. Вистина е, исто така, дека претходно, т.е. пред Втората светска војна, Миленко Филиповиќ, истакнатиот српски етнолог, одреден период во текот на 30-те години од XX век предавал на Универзитетот во Скопје. Тој бил студент на Јован Цвиќ, антропогеограф од француската школа, кој на почетокот на XX век (во периодот на Првата светска војна) го помогнал востановувањето на етнологијата како истражувачко поле на Универзитетот во Белград. Нашиот отворен интерес за народните носии и за обичаите беше во согласност со традиционалните етнолошки перспективи доминантни во тоа време, така што ние бевме под влијание на контактите со етнологите од Белград.

На крај, вообичаено е, но со неопходно преформулирање, белешките што се пишувани оригинално како неформални писма до родителите да се претстават и како вид формален академски запис. Но тој контекст, исто така, е и нивната предност. Тоа е едноставниот квалитет на овие извештаи. Тие не беа пишувани за да навредат некого од кој било аспект, ниту да поддржуваат некаква теориска перспектива. Овие белешки за патувањата,

иако вообичаено селективни и репрезентативни, ги покажуваат нашиот ентузијазам и задоволството што имавме можност да поминеме одредено време со симпатични и гостољубиви луѓе, коишто се гордеат со своето наследство. Уживавме во тоа што го работевме, не можевме да бараме повеќе од тоа, иако се надеваме дека и ние научивме нешто од тоа.

Овие белешки ги уредивме, ние, Барбара и Џоел Халперн. Коментарите во заградите во текстот ги напиша Џоел М. Халперн во текот на 2004 година. Барбара Халперн е одговорна за најголем дел од оригиналните белешки*, иако тие го рефлектираат она што во најголем број случаи беше наше заедничко гледање на работите. Теренските белешки ги подготвувавме заедно, но Барбара ги пишуваше на машина за пишување. Во исто време, во еден значаен дел од белешките се рефлектирани и родово ориентираните описи на Барбара, особено таму каде што станува збор за народните носии.

Џоел и Барбара Халперн
Амхерст, Масачусетс
Април 2, 2004

Скопје, 24 мај 1954 година
 Драги народе,

Јас (Барбара) седам во кафеаната на хотелот „Македонија“, каде што престојуваме во Скопје, главниот град на Република Македонија. Ова утро се качив на кровот од хотелот за да пишувам на машина, но таму вработените ги чукаа теписите - патеките, па затоа слегов долу и седнав во оваа кафеана пред хотелот. Сонцето е премногу силно тука. Седам во кафеаната во која по другите маси седат мажи, кои зјапаат во мене и се чудат што правам и која сум. Сигурно не личам на некој злобен странски дописник.

На 21 мај, во петокот, го напуштивме Белград (по скоро една година интензивна теренска работа во српското село). Српска традиција е гостите и пријателите да се придружуваат до станицата (железничката) за да ги испратат носејќи им слатки работи и цвеќиња за по пат. Па така, на станицата н~ испратија нашите пријатели Мајк (со кого разменувавме часови по јазик), потоа г-ѓа Ф (Филиповиќ, сопругата на српскиот етнолог Миленко Филиповиќ) и нивните (две) ќерки. Нашиот најдобар пријател Коста дојде во нашата соба каде што појадувавме заедно. Појадокот вклучуваше и слаб чај од последната ќесичка чај што ја имавме со нас. Потоа тој ни помогна да се однесеме со багажот до станицата. За луѓе што се цела година надвор од својот дом, во текот на сите годишни времиња, погодности и непогодности, опремата со којашто располагавме беше навистина голема. Меѓутоа, навистина не беше многу пријатно да се носат

* Сите податоци внесени во текстот во загради се наши коментари со цел да им се појасне содржината на читателите. Белешките се структурирани хронолошки.

разновидните мали парчиња од покуќнината. Ќе мора повторно да ги редуцираме работите - Коста ќе ни го испрати кафеавиот куфер во Париз. Во него се новото палто на Цоел и мојата скијачка облека (од тетка ми) и други работи што не сакавме да ги оставиме или да ги подариме некому. Со нас е големиот ранец на расклопување, кој е полн со долна облека, чорапи, па машината за пишување, актовката и торбичката со камерата. Потоа има уште две актовки полни со работи како што се пудра, сапун, паста за заби, прибор за шиеење, кутија со бонбони и хемикалии против инсекти.

Кога пристигнавме на станицата беше веќе премногу доцна да можеме да влеземе, поради гужвата, во вагонот од втора класа. Вообичаено патуваме во втора класа поради попустот од 75% што го добивме за патувањата со воз, брод и со авион низ Југославија. Сега, за износ од 1.57 долари повеќе, добивме прва класа за сите нас. Ова е вистински луксуз за нас двајцата кои седевме 17 часа во третата класа во возот со дрвени седишта, со по 6 селани во купе, на патот од Сараево до Белград.

Госпоѓа Грба, мајката на Мајк, во една кутија од чевли имаше подготвено слатки за нас, а и госпоѓа Филиповиќ имаше нешто подготвено. Тоа беше едно пакетче со баклава и уште едно со штрудла од ореви и афион. Исто така, таа дојде со букет свежо набрани полски каранфили што мирисаа прекрасно. Возот тргна навреме, а госпоѓа Филиповиќ беше многу пријатна, повикувајќи н~ што поскоро да се вратиме со бебе, да не ги забораваме, цело време бришејќи ги очите и мавтајќи со марамчето.

Значи, по 11-месечен престој во Белград и во неговата околина, отпатувавме. За многу кратко време станавме многу носталгични. Од прозорецот во возот ја видовме „нашата“ мала планина, Букулја, која се издига зад Аранѓеловац и го затскрива „нашето“ село Орашац. Возот се движи на југ од Белград кон Младеновац (уште еден друг мал град во Шумадија во близина на Орашац), кој ни стана многу близок. Пругата потоа скршнува кон исток и продолжува на југ кон Ниш (голем град во Србија, во близина на бугарската граница). Значи, на околу петнаесет километри од „нашето“ село, за последен пат го видовме окружувањето што многу добро го познававме. Кој знае кога пак ќе го видиме. Пругата ја следи реката Морава, која, всушност, ја означува источната граница на Шумадија.

Постепено поминувавме низ подрачје со благи ридови, с~ уште во басенот на реката Морава, патувајќи повисоко кон системот на Родопското плато, кое навлегува во источниот дел од Србија од Бугарија. Постепено се менуваше и типот беловаросани куќи од кал и плитар со црвени ќерамиди од Шумадија во тип куќи со поотворен дизајн, со тремови и чардаци и аркади. Овие куќи честопати беа изградени делумно од дрво.

Поминавме низ Ниш, во чија близина е надалеку познатата Нишка Бања. Има народна песна за натприродната моќ што им ја дава минералната вода на младите мажи. Продолживме по должината на реката Морава, тука наречена Јужна Морава. Надвор од градот Лесковац видовме фабрика што била планирана навидум со величественост и со голоема градина пред зградата. Сега е целосно напуштена, со искршени прозорци и искршена столарија, иако црвената ѕвезда на врвот е с~ уште во добра состојба.

Подоцна видовме уште една фабрика во изградба. Имаше направено дрвена рамка, во која црвената ѕвезда беше закачена на жица, при што слободно се нишаше во воздухот, во просторот помеѓу рамката.

Ја поминавме населбата Џеп (турски збор) и градот Владичин Хан, каде што видовме селани што се враќаат од пазар. Пејзажот сега драстично се промени. Ленот во овој предел е доста распространет. По страните од патот, во вирови со вода, стоеја снопови лен за да киснат во водата. Жените, сите облечени во темни, рачно ткаени здолништа на ленти, полни со украси од црн гајтан на нив, или работеа низ полето или се враќаа од пазар. На многу места мочуриштата беа преплавени со диви жолти мочуришни перуники и високи трски. Подоцна, на отворените полиња, беше уште попријатно поради високите треви низ кои беа израснале бели и пурпурни диви цвеќиња и исклучиво црвени божурики.

Навлегувајќи во муслиманските краишта, ги здогледавме белите силуети на минарињата во центарот на урбаното јадро. Мажите носат памучни кечиња, турбани или фесови. Жените не носат шалвари какви што видовме кај муслиманските жени во Босна. Изненадувачки беше големиот број коњи. Иако претпоставувавме дека е ова посиромашен крај, сега не ни се чинеше дека е така. Во Шумадија, во посиромашните домаќинства беше вообичаено да се види како полската работа се работи со крави наместо со коњи. Пределот беше рамнински, со добра и плодна земја, со доста храна за коњите и со релативно добро облечени селани. Нова за нас беше глетката со биволите. Нивното присуство с~ повеќе се зголемуваше колку што повеќе се движевме кон југ.

Околу 4.30 попладне, возот ја помина реката Вардар и откако поминавме низ сиромашни периферни населби, пристигнавме на железничката станица. На станицата имаше чези со коњи, кои чекаа патници. Ние пронајдовме *носач* со количка за да ни помогне да се однесеме до хотелот. Претходно веќе имавме испратено телеграма за да резервираме соба. Рецепционерот не беше сигурен дали сме резервирале *најјефтинија* или пак *најфинија* соба (најверојатно поради забуната во врска со проблемите при користењето на српскиот јазик на Халпернови во комуникацијата со него, забел. прев.). Сепак, ние му потврдивме дека сме барале најевтина соба, па така, за 400 динари, или 1,30 долари за ноќ, добивме соба со 2 кревета, со минијатурен мијалник и мал ормар, кој може да се отвора само ако се помрднат креветите.

Џеел ја имаше изедено целата баклава од кутијата, не зашто беше гладен, туку зашто го сакаше готвењето на г-ѓа Ф, како и поради помислата дека наскоро нема пак да има можност да јаде нејзини колачи. Јас не можев да го спречам. Ги изеде сите 22 парчиња од тешката, многу слатка баклава, како и неколку тврдо варени јајца што ни ги имаше подготвено за по пат. По нашето пристигнување во главниот град на Македонија, Џеел помина неколку часа исфрлајќи с~ што дотогаш имаше изедено. Додека тој беше зафатен со оваа работа, јас излегов надвор да се прошетам по главниот плоштад. Таму свиреше една музичка група, а маса од неколку стотици луѓе стоеја собрани пред платформа со говорница. Сите згради што „гледаа“

на главниот плоштад беа украсени со југословенски, македонски и со црвени знамиња на комунистичката парија.

Поводот, како што дознав подоцна, беше испраќањето на штафетата од Скопје до Белград. Тоа беше годишен настан што го одбележуваше роденденот на маршалот Тито. Тоа е, всушност, утре. Можеби сте виделе инсерти од ова во филмските журнари. Некои од официјалните личности одржа (формален) говор со љубов за верност и благодарност кон Маршалот. Потоа, млади момчиња и девојчиња, физички развиени, облечени во шорцеви и маички, потскокнувајќи на платформата, рецитираа по неколку стиха пред да ја прифатат дрвената штафета и да ја предадат на следната позиција на други. На неговиот роденден, сите носители на штафетата се среќаваат во Белград, донесувајќи ги штафетните палки и поздравите до Маршалот од сите краишта на земјата. (Во оригиналниот текст го користиме терминот дрвена штафета, но можеби „вистинските“ штафети беа користени во финалната церемонија во Белград).

Имавме чувство дека некаде во гужвата ќе го сретнеме Душко, нашиот пријател од товарниот брод Југолинија - Црна Гора, со кој патувавме од Њујорк до Далмација. Душко е млад поет и новинар кој поминал пет години во германски концентрационен логор. Доволно сигурни, го пронајдовме и се препознавме веднаш. Иако тој изгледаше исто, јас (Барбара) бев многу подебела. Му беше многу пријатно што можевме да разговараме на српски. Шетаваме низ Скопје и се присеќававме како на бродот облековме четири момчиња (мажи) за да играат балет на палубата на товарниот брод. (Намерно не бришевме некои делови од белешките, каков што е овој, за да можат читателите да ги проценат промените што се случуваат во употребата на стилските на родовиот хумор (gender humor)). Тоа беше пред речиси една година.

Душко сакаше заедно со неговата жена да одиме да го гледаме филмот „Врати се, Мало Шибо“, популарен холивудски филм од тоа време, но ние му рековме да одат без нас, а дека ние повторно ќе се видиме пред да заминеме од Македонија.

Следното утро, двајцата се чувствувавме добро, ја започнавме официјалната посета на Комисијата за културни врски со странци, носејќи писмо за нив од белградската главна канцеларија, со цел да ни помогнат. Тие беа премногу зафатени околу планирањето на големата детска парада што требаше да се случи следниот ден (роденденот на Тито беше на истиот ден кога се славеше и Денот на младоста), па н~ замолија да дојдеме в понеделник. Значи, затоа Џоел денес е таму, а јас сум тука и пишувам на машина.

Истиот ден, подоцна, отидовме во музејот, кој е лоциран на централниот плоштад, во горните катови на „Народниот Магазин“, голема државна стоковна куќа. Од мезанинот на музејот можевме да гледаме во продавницата. Таму го видовме огромниот портрет на Ленин со фабрики и со други симболи на напредокот во неговата заднина. Странично од него беа поставени портретите на Тито, на претседателот на Македонија и на Маркс.

Етнографскиот музеј е, како што е вообичаено за југословенските музеи, одличен. Посебно интересни ни беа поставките на материјалната култура. Речиси сите предмети што беа исчезнати или веќе исчезнуваа од употреба во Шумадија, овде (во Македонија) се речиси во секојдневна употреба. Со оглед на тоа, создадовме една добра колекција предмети за Американскиот музеј на Природната историја во Њујорк, ни беа многу добро познати поголемиот дел од предметите. Тоа посебно ги направи задоволни и зачудени водичите низ музејот, коишто не водеа наоколу покажувајќи ни ги предметите. Македонските народни носии (ова особено се однесува на женската народна носија) се најдобро и најдетаљно презентирани за разлика од сите други републики. Носиите с~ уште се носат во секојдневното живеење на луѓето. Овие носии имаат богатство од хармонични и живи бои, но тие секогаш не се многу вкусно подредени. (На Барбара не ѝ се допаѓаше само истакнувањето на статусот, но сепак сега двајцата признаваме дека народната носија, не служела само како симбол на родот, возрастниот статус, туку, исто така, била и маркер на индивидуалниот и на семејниот статус во рамките на заедницата, вклучувајќи го, притоа, силниот натпреварувачки елемент). Интересно е дека тие с~ уште се снабдуваат со златна и сребрена срма од Турција, додека шумадискиот женски елек, којшто е од ист стил, започнува да исчезнува со оглед на тоа што срмата во централна Србија, на само неколку стотини километри понасевер, не е веќе достапна. (Ова е, се разбира, можно да се поврзе со надмоќта на народната носија над степенот на економскиот развој.)

Скопје има универзитет со пет факултети. Се сретнавме со еден етнолог (Бранко Русиќ, види монографија на Љупчо Ристески), многу пријатен човек, кој зборуваше англиски, но со кого ние зборувавме на српски. Од војната наваму (Втората светска војна), македонскиот јазик е признат како еден од официјалните јазици во Југославија, но речиси секој ни се чини дека може да зборува српски со нас. Овој професор (Русиќ) н~ покани во неговиот дом. Со оглед на тоа што Комисијата беше зафатена, а таа требаше да ни го организира времето тука, немајќи што да правиме во саботата, се шетавме сами низ градот. Скопје на некој начин е како Сараево, со големи згради околу плоштадот наспроти малите куќи и минарињата на џамиите во басенот формиран од високи планински масиви што го опкружуваат градот, со река што поминува низ градот, со многу мостови.

Но Скопје изгледа некако посвежо отколку Сараево, а ние сме многу задоволни што сме тука. Откако сме тука, времето е прекрасно, умерено и сончево. Овдека, понајуг, повеќето од растенијата цветаат, особено акацијата или багремот, кој е многу распространет тука. Има тежок, слаткав мирис. Ова е прекрасна промена за нас, по шлапкањето низ калта, брзањето и растрчувањето во текот на нашата теренска работа. Ова патување го правиме полека, сметајќи го повеќе како релаксација и промена, но и како дополнителна можност да научиме уште повеќе.

Преку реката е стариот град. Тој е смеса од турски, албански, цигански и од грчки малцински групи, секоја живее во своето сопствено шармантно, трошно маало (бевме во искушение да го искористиме зборот

единствено, наместо *шармантно и проино*, но си дозволивме да остане нашата етноцентрична и романтична дескрипција, покажувајќи ја нашата перспектива и ориентација во тоа време) со тесни и криви улички. Има најразлични видови занаетчии, вклучувајќи ги и грнчарите и опинчарите. Опинците овде имаат гумени подлошки на стапалата, а одозгора ремчиња од штавена кожа и не се толку убави колку што се шумадиските. Има, исто така, и кујунции и резбари. Бевме намамени во една мала продавница од страна на сопственикот, најверојатно зашто му изгледавме како богати туристи. Се покажа дека сопственикот и мајстор е симпатично 18-годишно момче, Албанец-католик, што за нас беше невообичаено. (Тие (христијаните) се малцинство помеѓу албанската популација.) Татко му починал, а момчето ги наследило дуќанот и работата.

Кога виде дека Барбара не е заинтересирана за светликавиот материјал што беше многу популарен кај Циганите (Ромите) и кај другите слични групи, тој донесе големи, тешки парчиња од стар сребрен накит. Во нив имаше и големи пафти, албански часовник и костек изработен со филигран и големи гранули поврзани со алки. Имаше, исто така, и тешки стари обетки. Барбара му објасни дека не ѝ се допаѓаат такви работи. Сепак, по малку досадување, во продавницата пронајдовме некои работи што ни се допаднаа.

Ни раскажуваа дека, за луѓето од пределите на Преспа и на Охрид, рибата секогаш претставувала симбол на добра среќа. Барбара доби дел од бакарна риба поставена на тип едро, што селските жени го носат на нивните глави. Исто така, купивме и малечка сребрена риба наредена со тенки парчиња од црни и бели камчиња, наредени како крлушки, која младиот мајстор ја направи како игла за Барбара. Таа пронајде и два мали диска со рачно изгравирани турски букви, кои се носеле на вратот како амајлии за добра среќа. Се викаат *машала*, но не можевме да пронајдеме постар човек што можеше да ни го открие значењето на напишаното. Потоа Барбара пронајде и сребрен медалјон, кој соодветствуваше на сребрените копчиња што ги преправи во обетки. Последното парче беше стар турски прстен со знак, тристран и направен како амајлија што се носи на синцирче. Целава оваа колекција н~ чинеше околу 3 долари.

Налетавме на нашиот пријател Џери (американски студент што го познававме од Белград), кој тука беше на пропатување за Грција. Со него беше неговиот стар познајник од Љубљана, студент во Џорџтаун (Универзитет во САД), кој предава англиски тука под покровителство на ОН. Сите заедно вечеравме. Исто така, ги сретнавме и Принтсови, англиски пар што го познававме од Белград. Ни се чинеше дека тука сретнавме многу познати лица од Белград. Сите рекоа дека Скопје е едно од туристичките места за кои најмалку се зборува, а во исто време е едно од најубавите.

Следното утро беше парадата. Добивме идеја да се качиме на покривот. Изгледа дека никој не се сети на ова. Така, можевме да ја набљудуваме парадата од високо и од пошироко. Минатата година и Скопје и Сараево купиле двокатни градски автобуси од Лондон, кои сега беа паркирани околу плоштадот во текот на траењето на целата парада

(размислувајќи од денешен аспект, ова можеби беше направено повеќе поради контрола на масата луѓе отколку поради некаква безбедност). Детската парада, како годишен настан, беше дел од прославата на Титовиот роденден и на некој начин беше многу слична на предвоеното мајско прославување.

Гледачите стоеја во круг околу плоштадот, а други луѓе гледаа од околните прозорци и балкони. Кога започна парадата Џоел виде како некои фотографии од весниците се растрчаа околу малите учесници во парадата, па затоа и тој слезе веднаш долу меѓу нив. Парадата беше многу инвентивна. Учесници беа ученици од Скопје. Имаше неколку илјади млади учесници.

Секоја од групите беше облечена во специјални костими и се движеше со свое темпо поминувајќи пред бината. Околу половина од групите

носеа патриотски додатоци. Сите костими беа направени од креп-хартија, вклучително црвени, бели и сини групи дечиња со венци на главите и ленти со истите бои, така што, формирајќи посебни групи, го напишаа името Т И Т О. Постари деца вежбаа гимнастика со црвени, бели и сини обрачи и јажиња. Групите презентираа различни теми. Бевме импресионирани од досетливите идеи, особено кога

Прослава на роденденот на Ј.Б. Тито и Денот на младоста, Скопје 1954 година

видовме како една група мали дебелкави печурки се нишкаа во редовите, со дршки од бела креп-хартија, со големи печурки на главите, направени од црвени капи со бели точки. Ова беше само почеток. По нив дојдоа детелинки, јагоди, бели ради и нарциси. Потоа следуваа пеперутки. Групата пилиња беше најслатка. Околу 15 дечиња беа облечени во жолта-креп хартија, со затегната капа, со отвор за лицето и портокалова кикиришка спуштена одгоре надолу. Имаа широки ракави како крилја, мала опашка со пердуви одзади и кустилниз кој се гледаа нозете, прикажувајќи ја, нивната комплетна парадна облека. Тие потскокнуваа, колваа и 'пиукаа' на плоштадот многу мило.

Имаше неколку групи облечени во локални носии, некои од нив беа од блиските села облечни со облеката што с~ уште ја носат, дури и децата. Патриотските групи мали деца беа облечени во морнарска облека, со картонски бродови и планети и мавтаа со знаменца. Едни од најинтересните групи беа оние на поголемите малцински групи во училиштата, како што се циганските, турските и албанските. Тие ги учат македонскиот и српскиот јазик како споредни предмети, додека наставата на училиште се одвива на нивниот мајчин јазик (оваа практика, во последниве децении, се испробува пошироко во САД). Тропајќи на *шајан* во цигански (ромски) ритам, имаше група млади цигански девојчиња облечни во турски тип шалвари и тесни кошули, со бледоцрвен и жолт свилен бродат. Овој вид материјал тука се

користи и за правење јоргани. Девојчињата презентираа прекрасен, грациозен ориентален тип играње како дел од уличната парада.

Кога заврши парадата, центарот на градот беше полн со деца, многу од нив со нивните горди родители. Многу подоцна, дури до доцна попладнето, можевме да забележиме како с~ уште се шеткаат дечиња облечени како мали печурки или прелетуваат пеперутки, а тие не се грижеа многу бргу да се соблечат. Костимите ги изработуваа учителите во секое училиште, а беа финансирани од училишниот буџет. Сигурно беше многу големо возбудувањето на децата додека ги носеа многубојните костими. По парадата, видов мала јаготка како многу бавно и многу внимателно го соблекува својот костим, како го префрла преку рачето и како си оди дома облечена во нејзината искината облека, со остатоци од гранчиња и листови од зелена и од црвена-креп хартија по рацете.

Подоцна се сретнавме со професорот (Русиќ), кој н~ поведе на прошетка. Првиот чекор беше Даут-пашиниот амам, стара турска бања. До пред неколку години, зградата с~ уште функционираше како турска бања, со одделни простории за мажите и за жените. Сега е реновирана и преадаптирана одвнатре. Зградата е преуредена во многу интересна уметничка галерија. Од оригиналната конструкција на бањата останале само ѕидовите и таваните. Во времето на нашата посета беше организирана изложба на дела од Лазар Личеноски, Македонец роден во Галичник, во северозападна Македонија. Студирал во Париз и е многу плоден уметник. Повеќето од неговите дела се пејзажи и актови, но има и доста сцени од селата. На изложбата имаше и мозаици, кои нам многу ни се допаднаа. (Разбирливо, ние дојдовме до сознание дека уметничката дејност, музеите и културните споменици ги потпомага социјалистичката држава, но, применувајќи различни степени на контрола). Го сретнавме и уметникот додека бевме таму. Меѓутоа, тој беше зафатен со разговор со директорот на Парискиот универзитет.

Потоа ја посетивме црквата Св. Спас. Таа е како и другите православни цркви градени кога Македонија била под турска контрола. Таа е под нивото на земјата за да не може толку лесно да се види. Денес, таа е заштитена како културно-историски споменик. Забележлив е познатиот дрвен резбан иконостас, направен од ореово дрво. На мајсторите им требало 13 години да го направат. Тоа е една од најубавите резби што можат да се видат. Деталите и чистотата на библиските сцени се најимпресивни. На едно место, мајсторите си ги изрезбале дури и своите три автопортрета прикажани како го изработуваат своето мајсторско дело.

Потоа шетаваме по брегот на реката. Тука имало стара тврдина, но некаков вид грда, жолта воена зграда е изградена на нејзините основи. За да стигнете горе, потребно е да се качувате по патека и по скали од издробени камења. По падините има диви растенија и грмушки израснати низ камените урнатини. На врвот, од шумичката со расцветани багреми, има величествен поглед на Скопје. Можевме да ги видиме дури и селата на планината од спротивната страна, мали како што ни се гледаа во далечината. На север,

с~ уште покриена со снег, е Шар Планина, дел од високиот планински венец во Македонија.

Попладнето го поминавме во станот на професорот Русиќ. За да стигнеме до таму, поминавме низ простран парк покрај реката. Беше прекрасно, скоро диво место, многу студено и зелено. На спротивниот брег од реката, однесен и каллив од пролетните дождови, пасеа крави и биволи во тесната рамница. Неколку мали момчиња скокаа во водата или лежаа на сонцето на брегот. Очигледно, нивните мали, бели тела беа за првпат изложени на топлото време оваа година. На неколку места во реката имаше запрежни коли со коњи. Неколкумина мажи, во вода до појас, товареа песок. Велат дека песокот од Вардар е со добар квалитет и се користи за изработка на бетон измешан со цемент.

Одејќи кон неговиот стан, бевме малку изненадени од тоа колку рурално изгледа Скопје само неколку блока од центарот кон периферијата. Така, комбинацијата од расцветаните багреми и полските клозети го нарушуваа естетскиот ефект. Професорот Русиќ живее во двокатна зграда, изградена пред војната. Слична е на зградите што ги видовме во Бања Лука во Босна, со таа разлика што тој плаќа трипати повеќе. Кога посакавме да прошетаме малку низ станот, неговата сопруга беше малку засрамена, зашто мислеше дека нивниот стан е сто пати полош од становите во Америка. Всушност, неговата конструкција беше едноставна, со широки (лошо обработени) штици на подот, со груби испукани ѕидови и испаднат малтер и мал мијалник. Ние, всушност, до сега, видовме огромен број вакви станови, кои можат да се средуваат многу лесно. Нивниот стан, иако грубо изработен, беше многу убаво опремен и исклучително чист. Тие беа многу засрамени поради нивниот стан и посакуваа цело време да имаат нешто поубаво. Се надевам дека не беа толку многу разочарани поради тоа што посакавме да го разгледаме нивниот стан. Тоа не е нивна грешка, туку реалност. (Пречитувајќи ги овие редови, од современа перспектива се чини дека етноцентричните задоволства поврзани со домувањето се целосно непосакувани за Американците. Треба само да се помисли на големите топки за рушење на кулите со лошите услови за живеење во поголемиот број американски градови).

Скопје, 2 јуни 1954 година

Драги народе,

Ако имам доволно трпение со машинава за пишување, која веќе се распаѓа, ќе ве информирам за целата недела откако ви пишував последен пат.

Еве ме повторно, три часа подоцна. Машината не можеше да работи нормално поради тоа што беше полна со нечистотии во буквите. Беше наш пропуст што не беше исчистена порано. Ја однесов на мајстор, кој ја исчисти за, како што мислев јас, голема сума пари од 750 динари или, 2,50 долари. Се прашувам колку би чинело тоа дома. С~ уште чекаме да чуеме резултати од Фондацијата „Форд“. Писмото стигнало во Белград по нашето тргнување,

така што нашите пријатели ни го препратиле во Дубровник, каде што ние нема да стигнеме уште две недели. (Цоел не ја доби стипендијата, така што ние не бевме во состојба да го продолжиме нашето истражување. Разочарувањето не е ништо ново и чудно за истражувачите.)

Имаме можност оттука да патуваме за Атина на неколку дена, доколку можеме да издржиме седејќи 20 часа во воз во 3 класа. Откако ќе одлучиме дали ќе одиме, ќе знаеме поточно какви ќе бидат нашите планови за преостанатиот дел од времето по враќањето во Југославија по првата недела во јули.

Луѓето во Музејот ни изгледаат многу поефикасни отколку во другите места. Цоел организира уште еден договор за размена помеѓу Етнографскиот музеј во Скопје и Американскиот музеј на природната историја од Њујорк. (Ова беше успешен дел од нашето патување.) Покрај предметите за Музејот, ние обезбедивме и неколку предмети за нас лично, како и неколку за членовите од нашето семејство. Тоа беа мали турски бакарни садови и светлоорнаментирани селски чорапи. (С~ уште имаме некои од бакарните садови дома половина век подоцна и секогаш кога ставаме цвеќиња, се присетуваме на нашето прво патување во Македонија.)

Последната среда, на 26 мај, поминавме еден ден на терен, посетувајќи два типа села во регионот на Скопје. Комитетот за културни врски со странци н~ стави во категоријата важни гости (категирија во која понекогаш ние самите се стававме) и ни обезбеди автомобил и возач. Во исто време, Фолклорниот Институт (името на Институтот за фолклор во годините по неговото создавање, забел. прев) ни стави на располагање еден студент по етнологија за да н~ придружува. (Понекогаш таквите личности, всушност, беа „пазачи“, т.е. нивната улога беше да внимаваат на радозналите странци, кои, во определени услови, може да бидат сметани за потенцијална закана (шпиуни), без оглед на тоа колку невино изгледаат.) Таа беше исплашена и многу глупава и особено нетактична во комуникацијата со селаните. Нејзиниот пристап кон нив, придонесуваше тие да мислат дека таа е инкасатор. Една стара баба мислеше дека е санитарен инспектор и беше уплашена и здрвена. Ќе бевме многу посреќни ако оваа девојка не беше со нас, но сепак таа ни требаше поради тоа што не го разбиравме македонскиот јазик на селаните, па моравме да зборуваме со нив на српски. (Гледајќи наназад, сигурно е дека таа беше целосно скршена од одговорноста што соработува со странци и дури можеби, размислувашеи за извештајот што требаше да го напише за нас. Ова не беше нешто што си го замислувавме со оглед на тоа што со вакви и слични проблеми се соочивме и на други места во Југославија.)

За помалку од 10 минути, патот надвор од Скопје се претвори во речно корито. Возевме низ водата на реката, преку нејзините песочни препреки и по чакал, с~ додека моторот на возилото не се расипа. Возачот почна да прави некакви чуда со стари жици и врвци. Потоа колата, мал германски модел од 1935 година, која речиси целосно се распаѓаше, едвај тргна понатаму по речното корито. Конечно, излеговме надвор од речното корито, на суво, со нашиот скоро амфибиски автомобил. Регионот во кој

одевме е Скопска Црна Гора. Тоа е планински предел на околу 30 км на исток од Скопје. Селото што го посетивме, Љубанци, е високо на планината, со планинска река што поминува низ него. Кога запревме на патеката по која, најверојатно, никогаш пред тоа не поминала кола, видовме како жените перат алишта на потокот. Имаа бакарни котли, во кои топлеа вода на отворени огништа на брегот од реката.

Куките се, главно, од дрво, со места за стоката во долниот дел и дрвени закривени скали од надворешната страна. Куката што ја посетивме имаше скали со разнишана ограда и две или три соби. Тие имаат можност да градат здрави куќи, со оглед на тоа што дрва има во изобилие, но сепак, сите куќи се во ужасна состојба. Нечистотијата внатре беше неверојатна, насекаде купови од нечистотија и партали. (Мрачните соби можеби го засилуваа впечатокот од нечистотијата. *Нечистиошџа, џубре и џарџали*, несомнено хигиенските услови пред половина век беа далеку под посакуваното, но фактот дека жените ги переа своите алишта со врела вода не ја потврдува претпоставката за нивната индиферентност во однос на животните услови. Во тоа време, нашите погледи беа, во најмала рака, импресионистички и не секогаш логички). Во една куќа видовме нешто што нè изненади - бакарна кутија со славина и емајлиран сад под неа. Ова изгледаше како мошне ефикасен систем за водоснабдување, што секој селанец би можел да го има. Овие луѓе се православни христијани.

Многумина од нив (особено постарите) сè уште носат панталони од рачно ткаено волнено плато, но сè почесто се облекуваат во испокинати градски алишта. Колку што е жената постара толку побогато е извезена нејзината кошула, особено во задниот дел. Украсите околу се порабени со црн волнен гајтан. Девојките носат бели шамии на главите и младите жени, како и некои од постарите жени, исто така имаат плетенки што се свиткани и прицврстени на врвот од главата, завиткани со долга шамија свиена однапред, одназад и преку плетенките. Постарите жени носат две од овие марами, од кои едната се става преку челото како чадор.

Сите беа многу пријателски настроени и покрај грубите грешки на нашата водичка. Особено интересно беше да се види системот на задруга, која во Орашац е веќе распадната, а тука сè уште се практикува. Таткото живее заедно со синовите и нивните семејства. Секој син има соба за себе, за жената и за децата. (Ова е, се разбира, само поедноставена оценка на општествените структурни промени за кои пишувавме поопширно, како резултат од ваквите набљудувања.) Тие соби често имаат само празен валкан простор, со сандачи за алишта, по некоја бовча со волна и низи суви пиперки. (Можеби посетивме погрешни места. Подоцна сфативме дека не треба секогаш да им се верува на првичните впечатоци, но нема сомнение дека сиромаштијата во повеќето од селата што ги посетивме беше многу поголема отколку во Србија.) Секоја жена има по неколку, од пет до девет, деца (прилично груба изјава, но нема сомнение дека нивото на наталитет, во тоа време беше повисок во Македонија отколку во Србија, иако имаше значајни регионални и етнички варијации). Повеќето од децата беа инфирцирани и валкани. (Бевме доведени во искушение да го користиме

зборот неисчешлани и запуштени (unkempt) наместо (filthy), но сепак го оставаме оригиналниот термин за да го задржиме впечатокот што сме го имале во тоа време. Очигледно е дека ние повеќе се соочувавме со распространетоста на селската сиромаштија отколку со економскиот развој на шеесеттите години. Чувството на егзотичност создадено од преминацијата на народните носии, комбинирано со реалноста на сиромаштвото уште повеќе ја истакнуваа смислата на *инаквостиа*. Без сомнение, ако ние поминевме подолго време меѓу овие селани, како што направивме во Србија, останувајќи во едно понапредно домаќинство, сигурно не ќе бевме толку категорични во нашите судови. Во поглед на ова, корисно е да се потсетиме на набљудувањата на Јозеф Обрембски, кои се направени само една генерација (20 години) порано. По педесет години, тоа се, сега, повеќе од две генерации.)

Во овој планински регион, земјата е слаба и посевиите со жито и пченка, како што е вообичаено, не се во близина на куќите. Селаните треба подолго да пешачат до пониските делови, во полето, каде што имаат обработлива земја. Се чини дека одат со запрежни коли или со магарина, што е вообичаено средство за транспорт во Македонија. Нашиот водич, и покрај тоа што беше планирано да посетиме друг тип село, го насочи возачот кон друго слично село. Поминувајќи го каменливото корито на реката, повторно ги оштетивме гумите на возилото, така што една од гумите повторно се дупна. Повторно помина половина час додека возачот ја смени претходно залепената внатрешна гума. Додека ова се случуваше, Барбара береше цвеќиња кои во полето ги имаше во огромен број. Јас се спуштив по патот надолу кон една сламена чуварска колиба. Тука имаше цела фамилија од блиското село која беше дојдена со запрежна кола со цел работи цел ден во полето. Беа вкупно осуммина. Јадеа козјо сирење, црн леб и млад кромид. Еднонеделно бебе спиеше на сламена перница. По половина час одмор за ручек, сите се вратија повторно на работа, кршејќи грутки на нивите со мотики.

Кога колата беше поправена, скршнавме во спротивна насока, слегувајќи во нискиот дел на Скопската Котлина, во Скопска Блатија. Тука куќите беа еднокатни (приземни), мачкани со кал и варосани. Во некоја смисла, овие куќи се слични на поскумомните шумадски куќи. Внатре сите имаа нечисти подови. Во една куќа сè уште имаше отворено огниште, изградено директно на земјата. Имаше црн оџак полн со саѓи. Чадот излегуваше директно низ отворот на покривот. Жената се жалеше дека парите што ги заштедила за шпорет морале да ги дадат за да ги платат даноците. Тука сите имаат осум или десет деца. (Оваа процена ни се чини дека произлегла од фактот што во селата и на нивите заедно со родителите гледаме многу деца.)

Но, кога ќе ги видите овие луѓе прекрасно облечени во нивните носии за празниците, никогаш нема ниту да помислите дека се толку многу сиромашни. Облеката е богата и за нејзина изработка е потребно мајсторство. Тоа значи дека за нејзината изработка се потребни значителни трошоци. (Навистина е точно дека нивната облека претставува значителна инвестиција.) Како и во другите области, и тука жените носат долги бели

ленени кошули, кои често се украсени со вез на манжетните, околу вратот и по рабовите со кафеава и со сина боја. Над кошулата носат подебела и покрута долга безракавна згорна облека од многу фина сина волна, која се јавува како преобладавајќа боја. По краевите е порабена со опшиено памучно платно, поради што во долниот дел, се шири на надвор. Потоа жените носат фин волнен црвен појас, а преку него скутина. На скутините, порано, биле застапени геометриски форми со црвена, црна, сина и со бела боја. Во поновите варијанти, овие орнаменти се заменети со флорални со светла шеќерна боја, која селаните многу ја сакаат. Ова е релативно невкусно, бидејќи многу лошо се совпаѓа со другите делови од носијата. На главите, жените носат големи памучни шамии. За празниците шамиите може да бидат и од свила. Шамијата се врзува под брадата, потоа се врзува во јазол на задниот дел од вратот. Имавме можност да видиме подготвен чеиз на мома во ова православно село. Облеката содржи пет долги безракавни згорни облеку, сите украсени од страна на мајстор-терзија. Тие чинат неколку илјади динари. Исто така, имаше десет волнени скутини украсени со куповна чипка, трепетулки и други украси без многу вкус што не одговараат многу на облеката и го прават човека да се чуди зошто овие луѓе трошат толку пари на ова, наместо на нешто многу попрактично. (Не бевме многу воздржани во изнесувањето на нашите ставови. Сепак, богатството на народната носија, посебно на женската, вообичаено се поврзува со престижот во рамките на селската заедница, при што јасно се огледаат приоритетите на селаните. Разбирливо е дека во тоа време средувачето на домовите, како и одредени активности поврзани со хигиената дома, не се најважниот приоритет за нив. На крајот на краиштата, трошоците поврзани со домот не се директно поврзани со репутацијата во рамките на селската заедница. Во таа смисла, во тоа време, градските модели не беа доминантни.) Моминското руво е комплетно со волениот покривач изработен на домашен разбој. Овие покривачи се користат и за украсување на коњот на кој ја водат невестата до куќата на зетот на денот на свадбата. На крајот, имаше уште неколку ленени чаршафи, свилени блузи заедно со памучни и најлон чорапи. Овие предмети беа внимателно спакувани со весници и наредени во дрвен сандак.

Подоцна, накратко, посетивме едно мешано село, каде што имаше пет православно куќи и неколку турски и албански куќи. Откако Џоел, бидејќи е маж, доби дозвола, влеговме низ портата во едно муслиманско домаќинство, каде што бевме пречекани од *домаќинкајџа*, енергична Ромка, која ми даде голем каранфил за да си го ставам во косата, слично како што беше накитена нејзината прекрасна ќерка - тинејџерка, која имаше долги плетенки. И двете носеа шалвари, кои тука не се нарекуваат *димије* како во Босна. Куќата имаше две простории. Тоа беше куќа во типичен турски стил, со еркери на вториот кат. Беше обоена во бебешко сина боја од надворешната страна. Имаше цела грмушка со рози што растеше во уреденото парче земја пред куќата. Одрвот беше чиста, со дрвени скали и подови со изрибани штици и дипли од партали послани на подот. Постелнината беше уредно подредена во кошот, како во секоја муслиманска

куќа. Околу трите зида беа поставени, вообичано, ниски дрвени клупи, покриени со волнени црвени покривки и со украсени перничкиња за седење.

Чистотата во куќата беше навистина пријатно изненадување за нас по нечистотијата што ја гледавме во текот на целиот ден. Соседната куќа беше на православно семејство. Тие само што купиле земја во селото и се доселиле тука од Ниш. Ова ни изгледаше како невообичаена околност. Исто така, забележавме дека е чисто и се чудевме зошто добрите примери не се прифатени во назадното соседство. (Со оглед на фактот што муслиманите спијат на подовите во нивните домови, тие се чистат секојдневно, како и поради фактот што обредното миеење е поврзано со обрасците на дневната молитва, што создава поинаква атмосфера во муслиманските куќи. Прашањето за релативноста на хигиената е комплексно, како и она за водењето грижа за миеењето на покуќнината и за садовите за храна. Тешко е да се навлезе подлабоко во размислувањата што сме ги имале пред педесет години, особено и поради тоа што бевме дојдени во Македонија по период од една година поминат во православно домаќинство на село во Србија. Сигурно се сеќаваме на човекот кој, по завршениот работен ден, си ги миеше нозете. И плочите на подовите во кујните често ги триеја, а покривачите ги проветруваа. Но, во „нашето“ село имаше и куќи со нечисти подови и со не многу хигиенски услови.)

Сакавме, исто така, да посетиме и шиптарска (албанска) куќа. Конечно пронајдовме една Шиптарка што зборуваше по малку српски. Сите тие го зборуваат нивниот мајчин јазик, дури и тогаш кога се втора генерација Југословени по политичка националност. (Некој може само да се насмеа на нашата лекомисленост во врска со постоењето на југословенската нација (настрана од тоа беа случаите на мешаните бракови, кои беа многу ретки кај Албанците - се мисли на бракови на Албанците со другите Југословени, забел.прев.). Распаѓањето на југословенската држава беше прашање што тогаш не можеше да се предвиди.)

Тие се, исто така, муслимани. Тоа значи дека куќата и кај нив би требало да биде чиста - обврска на муслиманите е да го изведуваат обредот на чистење. Тие ги мијат стапалата, рацете и лицето пред молитвите, петпати на ден. Овој начин на живот го опишавме врз база на нашиот престој во едно муслиманско село во близината на Сараево, во минатиот март. Секоја соба има простор како креденец во форма на мал клозет или бања. Во некои постои една платформа и цевка за спроведување на водата надвор од собата. Тука може да се избеѓате потурајќи си вода. Во дворот на оваа куќа, едно младо девојче седеше на еден вид дрвена платформа послана со куп перници. Таа везеше марама и мирисаше ружа на шипот веднаш до неа. Целата сцена ме потсети на баладата од стара Србија од турско време, посебно на онаа за *Ѓул девојка*.

Доволно беше за еден ден. Беше нормално што нашата водичка едвај чекаше што побрзо да побегне, па, затоа тргнавме назад кон градот. Вечерта отидовме да го посетиме Душко (човекот што го сретнавме на бродот), но тој работеше до доцна вечерта на весникот што требаше да излезе. Но, неговата сопруга и родителите нè пречекаа како да сме стари

пријатели, иако никогаш пред тоа се немавме сретнато. Останавме долго разговарајќи со нив. И вечерва одиме да ги видиме.

Вчера, на денот на роденденот на Тито, се одржа главната прослава на градскиот стадион. Траеше три часа, предолго, а главна атракција беа гостите-комедијанти од белградското радио „Весела вечерна програма“. Водителот ги престапи во природна големина, подобро отколку на ТВ. Вицот, како и смешните скечеви, придонесоа публиката да се изнасмее. Беа презентирани народни песни од цела Југославија и две нумери со народни игри. По три часа седење на бетонските седишта, ни беше многу мило што се вративме назад во нашиот хотел.

Истиот ден сретнавме фотограф (Дрнков), кој бил во САД. Тој беше навистина многу вешт. Сега тој работи како фотограф на терен за Музејот и му помага на Џоел да набави фотографии од цела Македонија. Неговиот дом, иако премногу југословенски во стилот, имаше доволно имагинација да се покаже дека тој имал искуство од странство. Тоа е едно од најпријатните приватни живеалишта, ако не и најубавото што досега сме го виделе тука.

Следното утро заминавме со воз, возејќи се во втората класа. Три „ура“ за попустот од 75% кој го добивме. Сретнавме многу пријатен, постар пар Швеѓани. Јас (Барбара) се засрамив од тоа колку малку француски сум запамтила и изненадена од тоа колку многу Џоел запамтил од неговиот германски јазик (од времето на нашето школување). Со другите константно продолжувавме да грешиме на српски (нашиот македонски беше недоволен). Бевме на пат за Охрид сместен покрај познатото езеро на македонско-албанската граница. По четири и пол часа патување со воз низ каменливите ридови и низини посеани со полиња ориз, пристигнавме во Битола, вториот град по големина во Македонија. Зачудувачки е колку интензивно и брзо сферите на надворешни влијанија ја менуваат оваа земја. Голем дел од населението е од Егејска Македонија или од други делови на Македонија кои порано беа делови од Грција, а сега се дел од Југославија. (Би требало да се потсетиме дека Граѓанската војна во Грција, која произлезе од Втората светска војна, во која комунистите одиграа значајна улога, с~ уште е дел од современото сеќавање, бидејќи по неа дојде до масовно преселување на населението.)

Раководителот на Сојузот за просвета н~ очекуваше. На многу изненадувачки, ефективен начин, тој имаше резервирано хотелска соба за нас и автобуски билети за Охрид за следното утро. Тој, исто така, имаше обезбедено автомобил за следното утро. (Се разбира, ние бевме целосно зависни од локалниот превоз. Исто така, во тоа време, приватните возила беа реткост.) Најпрво отидовме во музејот, сместен во стара аристократска куќа. Битола, или Монастир, како што била нарекувана во текот на отоманскиот период што траел до почетокот на Првата светска војна, била импозантен град, со голема еврејска заедница, главно трговци, која била целосно уништена во текот на Втората светска војна, како резултат на нацистичкиот холокауст.) Денес таа е симпатичен град, кој с~ повеќе расте

како резултат на работата на фабриките за бонбони и за кожи што се во непосредна близина.

Музејот веднаш ја доби мојата наклоност штом открив дека има тоалет со клозетска школка, наместо т.н. *џурски клозеџи* или дупка во подот, и уште повеќе откако видов дека е поплочен со бели и со сини порцелански плочки „делфт“, увезени од Холандија пред многу години. Музејот е направен добро како и што очекувавме. Има етнографски оддел со збирка народни носии од околните села, како и облека од градските муслимани, која е богато украсена со златен и со сребрен вез.

Околината на Битола е многу богата со археолошки наоѓалишта, со хеленистички и римски населби. Веднаш до градот се наоѓаат ископините на Хераклеја, со фризови издлабени во камен, со добро зачувани столбови и со јасно видливи контури на градбите. Низ локалитетот н~ водеше слатка студентка на археологија и историја на уметност што беше приближно на мои години (Барбара). Се разбира, таа ни причинуваше посебно задоволство по неволјите со водичката што ги имавме претходните денови. Откако се изнаборувавме за „повозвишени“ работи, се вративме на проблемот каде и како би можеле да си ја измиеме косата, со оглед на тоа што во хотелот имаше само еден мал мијалник со ладна вода. Па дури и да имаше топла вода, тоа тешко можеше да се направи таму. Нашата пријателка, госпоѓица Д, ни понуди да си ја измиеме косата во музејот следното утро. Ни објасни дека жената што се грижи за чистотата во музејот ќе се погрижи за с~. Следното утро, во дворот зад музејот беше с~ подготвено. Имаше голем сад со жешка вода и дрвено корито за собирање на водата. Ова можеби немаше да ни изгледа толку добро, доколку дотогаш не бевме навикнале на животот насело. Се разбира, бевме исклучително задоволни. Потоа морав да одам и да купам уште памучни селски шамии, бидејќи сите мои ги дадов на различни баби во Орашац.

Така, со влажна, но чиста коса, се чувствувавме добро поради тоа што, за промена, автомобилот стигна навреме со човекот што н~ пречека претходниот ден. (Ни беше лесно да се навикнеме на нашиот привилегиран статус.) Најпрво отидовме до еден археолошки локалитет на неколку милји надвор од градот. Директорот беше таму и раководеше со ископувањето. Работниците беа селани, платени за работата што ја работат. Понекогаш им помагаа ученици што доаѓаа како на екскурзија, забавувајќи се на тој начин и волонтерски помагајќи им на работниците. Кампот беше интересен. Имаше две тенди, импровизирана кујна направена од испреpletени трски и рогозина прицврстена на колци набиени наоколу, со полица, сандак и печка на дрва. Имаше и мала масичка со камперски столици групирани под дречлив светлоцрвен чадор за на плажа. Чадорот можеше да се гледа на милји од сите страни. Го видовме дури и вчера додека патувавме со возот накај Битола.

Директорот на Музејот е ентузијаст, тип на среќен човек, какви што овде би трбало да има повеќе. Беше запознаен со работата на Џоел и кога слушна дека имаме намера да одиме во некои од околните села, веднаш ја облече кошулата и во шорцови и по влечките за по дома тргна со нас во

колата. Местото каде што отидовме се викаше Српци Паша. Тоа е село од полски тип (збиена населба опкружена со поле) во близина на Битола, со православно население. Како што одевме по патот кон селото, првата работа што ја видовме беа кружните грутки од животински лепешки што, залепени на долните делови од сидовите од плитар, се сушеа на сонцето. Ни беше кажано дека се користат како гориво. Нема многу дрвја во околината, така што сувите стебла од пченката што ги користеле за горење во текот на зимата сега веќе беа потрошени. Куќите се од камен и од кал. Некои од нив се издигнати над површината на земјата, со грубо обработени дрвени штици. Повеќето од нив имаат валкани подови и се многу нечисти. (Јасно е дека ова беа наши амбивалентни ставови. Носијата ни се чинеше интригантна, луѓето пријателски, но многу сиромашни, така што би можело да се каже дека, воопшто, се посиромашни од луѓето во Србија, а сигурно уште посиромашни од оние во Хрватска, иако разликите не се апсолутни. Како што истакнавме, сме биле и во Босна. Исто така, го имавме посетено и Косово, најсиромашниот регион во Југославија, но таму немавме директни контакти со селаните. Треба накусо да напомам дека при мојата (Џоел М. Халперн) посета на Албанија во 1993-94 година имав можност да патувам во руралните области на север - условите по селата, четири децени подоцна, изгледаа слични во смисла на општиот животен стандард.)

Овие луѓе сигурно се многу издржливи за да можат да ја поднесат сета оваа нечистотија. Како што веќе забележавме, насекаде во овие предели, креветите (постелите), доколку воопшто постојат, се многу едноставни. Често тие се како со вкрстени ногалки, со груби дебели штици од горната страна, а одозгора покриени со рогозина или со валкани ленени вреќи полни со слама. (Во селото во Србија каде што истражувавме исто така спиевме на такви ленени вреќи исполнети со слама. Се сеќаваме, на лузните од чешањето по телото поради болвите во постелнината. Користевме некакви инсектициди за да ги уништиме.) Просторот за спиење е многу широк, така што целата фамилија може да се смести на еден таков кревет.

Овде носијата е најдекоративна, иако, според моето мислење (Барбара), е најдречлива и доста невкусна. Сепак, кога ја носат жените изгледа симпатично. Една жена имаше цел сандак полн со разни делови од облеката што ни ги покажуваше, но инсистираше и да ни покаже како

се носат. Нејзината ќерка, чиишто алишта /и/ беа точни, беше на работа в поле, па таа предложи дека јас би можела да бидам доволно добар модел. Сега за облеката можам да зборувам според сопственото искуство. Овие луѓе навистина треба да носат голема тежина од облеката во текот на целата година, посебно кога работат тешка работа, но сигурно дека жените се навикнати на облеката. Беше жежок ден, а сите жени во селото ги носеа сите делови од облеката што јас ги носев.

Најпрво ставив куса ленена кошула со долги ракави. Врз неа облеков долга ленена кошула од грубо платно, со украси од стаклени монистра, пулејки, вез и манжетни. Ракавите беа куси, и, и покрај тоа што манжетните на нив беа украсени, тие беа завратени наназад. Над завитканите ракави се ставаат ракавчиња (од глуждовите до лактите), кои се многу поукрасени од ракавите. Потоа доаѓа тешката крута куса безракавна горна облека од црн материјал, украсена со црни гајтани и со кадифе со траги од син вез. Згорната облека делумно е покриена со црн волнен појас. Се чини дека појасот е долг околу 10 јарди. Се вели дека овој дел од облеката е од времето на владеењето на Турците. Тогаш православните жени настојувале, ставајќи го појасот околу половината, да се направат што понепримамливи, да изгледаат како да се трудни и непожелни за другите. Оттогаш, фигурата на жените, вклучувајќи ја и половината, воопшто не се препознава.

Фигурата во форма на буре што ја добив по облекувањето беше дополнета со скутина исткаена од волна со светлопортокалова, црвена и со црна боја. Набрана околу вратниот дел и градите, се става црна кадифена подврска украсена со копчиња во боја, а рабовите се порабени со материјал со цветен дезен. Потоа следуваат ѓердан, пулејки, стари пари и с~ друго што можеше да се стави како украс на мене. Во идеална варијанта би требало да имам долга плетенка, како мажена жена, врзана за долга растресена покривка од црна волна, која слободно се ниша под долниот дел од шамијата. Зад ушите се ставаат низи од монистра, кои се закачуваат во косата под шамијата. На крајот следува белата шамија украсена со фини монистра, заврзана во „пиратски стил“ преку главата.

Откако ме дотераа, ме изнесоа на сонце, како плескавица, за да ме фотографираат. Ова побуди големо внимание, како што би можеле да претпоставите, па за кратко време се собраа многу жени и девојки кои започнаа веднаш да се дотеруваат за фотографирање. Најубави фотографии, според мене, се оние на жените кои штотуку беа вратени од работа в поле со нивните дрвени мотики и грибла. Сите жени беа облечени во нивните комплетни светли носии. Има и фотографија на невеста што ја снимил Цоел. Нејзината коса беше исплетена во 32 различни плетенки, наместени на нејзината глава, усучкани со плунка од страните и со мала игла со пластичен цвет како кикиришка на нејзиното чело. (Очигледно е дека нивоата на удобноста не биле најсуштинскиот елемент, впрочем за облеката не се секогаш важни удобноста и пријатноста. Дури и во современа смисла, да наведеме еден од многуте можни примери: носењето тесна облека,

особено, но не и единствено, од страна на жените би можело да биде и намерно.)

Го вративме пријателски настроениот директор до локалитетот каде што се ископуваше, а ние продолживме да посетиме село од друг тип. Тоа беше селото Дихово, на падините на Пелистер, кој с~ уште на места по падините беше покриен со снег. Овој планински дел од јужна Македонија е особено интересен поради *йечалбарсйвојшо* и *йечалбаршше*, од кои многумина се иселени во Америка. Речиси во секоја куќа најдовме податоци за блиски роднини што живеат во Америка, а најчести беа фотографиите направени во Акрон, Охајо или со печатчето на Кливленд во аголот на фотографиите. Едно од објаснувањата зошто тука куќите се толку убави е и тоа дека влијанието однадвор навлегло во нивните домови. Беше зачудувачки како, на помалку од еден час растојание од другото село, Дихово беше толку почисто и понапредно. Куќите се од камен и од дрво, високи, на два ката, со бетонски подови во влезовите и дрвени подови во внатрешноста, со дрвени скали што водат до неколкуте соби горе, кои служат за спиење. Во долните соби се кујната со шпорет на дрва и абдесана (бетонски мијалник). Водата доаѓа преку цевки во куќите, а другата соба во долниот дел вообичаено е да остане полна со волна и компири.

Повеќето од луѓето тука носат градска облека. Само постарите жени с~ уште ги носат народните носии, со многу симпатично извезени кошули со црна волна и со елек исто така, извезен со црна волница. Речиси сите помлади жени имаат од традиционалната носија во своите сандачи. Во една куќа сретнавме стар човек што живеел во Америка 15 години, при што за целиот тој период дошол само трипати, еднаш на пет години. Тој с~ уште разбираше англиски, но не можеше да зборува. Се вратил дома пред добри триесетина години. (Ние бевме во Македонија во 1954 година, што значи дека тој се вратил во раните дваесетти години од XX век. Тоа е пред времето кога во Америка, во триесеттите години, беше формирана институцијата за социјално осигурување, па затоа, неверојатно, тој имаше добиено пензија оттаму, иако, без сомневање, тој испраќал пари дома додека работел во странство.) Каде и да појдеме, луѓето беа зачудени поради тоа што Американци го посетиле нивното село и, се разбира, секогаш н~ прашуваа, дали можеби ги познаваме нивните роднини што живеат во Питсбург или во Кливленд.

Тоа попладне со автобус заминавме за Охрид на 75 км или 40 милји, од Битола. Патувањето траеше три часа, но беше на делови, бидејќи патувавме нагоре, па надолу низ планините. Кога тргнавме од Битола, времето беше ведро, но кога се искачивме горе на планините, се појавија темни облаци. Поминавме низ летната бура и преминавме на другата страна од планината. Така, пред нас се појави убава глетка на Преспанското Езеро, помало од Охридското, кое е позападно од него. По патувањето уште еднаш нагоре, па надолу по планината, забележавме дека пристигнавме во Охрид. Ова делумно се должеше на фактот дека минаа три часа, но, најмногу поради тоа што веригата планини изгледаше како под себе да содржи некаков вид

вакуум, и ние, едноставно, чувствувавме дека сме некаде, а таму долу има езеро.

Охридското Езеро е прекрасно. Понекогаш за него се вели дека е *скајоцен камен на градиште на Македонија*, како што за Дубровник се вели дека е *бисер на Јадраној*. Ова е навистина убав предел. Езерото е долго 15 милји, а широко е половина од должината. Тоа е опкружено со високи планини на чии врвови сè уште имаше снег, а фактот што западниот брег е во Албанија го прави уште поегзотично. На каменливиот полуостров во езерото е сместен стариот дел на Охрид. Тој има кривулести, стрмни, калдрмисани улички. Линиите на улиците се означени со куќи во турски стил, поставени блиску една до друга, така што буквално можеш од погорните катови, со испружување на раката да ја допреш куќата од другата страна на улицата. На самиот врв над градот, на ридот со зелена трева и црвени божуриги, се наоѓа трошна тврдина. Овде, но и подалеку, можете да ги набљудувате црвените покриви на црквите во градот поставени во неправилен ред. Една од нив е црквата Света Софија изградена во византиско време, а во XIV век претворена во џамија од страна на турските завојувачи. Постарите вредни фрески во црквата се прекриени со слој од малтер, а минарето било подигнато над куполата. Во моментот се реализира реставраторска програма за отстранување на горниот слој од малтерот и обновување на старите фрески.

Потоа, заедно со историчарот од Охридскиот музеј, кој ни дозволи да се искачимо на скелите за реставрација на црквата на повеќе од 50 стапки од земјата, се најдовме лице в лице со ангелите од фреските стари повеќе векови. Потоа се качивме до манастирот Свети Климент. Тоа е атрактивна градба во форма на крст, во која има вредни фрески, чиешто значење јас и Џоел не можевме да го процениме и да го разбереме, бидејќи едноставно немавме време да читаме ништо поопширно за нив сега. Најестетски од сите манастири во градот е Свети Јован. Мал и живописен, сместен е на карпест дел кој во долниот дел лежи во плиткото езеро со синозелена боја. На карпите врз кои е изграден манастирот растат врби и диви жолти цвеќиња. Во манастирот има мала, но живописна црква. Најинтересно од сè беше местото над црквата каде што беа сместени ќелиите за монасите, од каде што имаше прекрасен поглед на езерото. Исто така, имаше подрум за чување вино и ражен за печење. Музејот во Охрид е, исто така, прекрасно место што треба да се посети. Сместен е во куќа во турски стил што била сопственост на богати трговци уште од раниот XIX век.

Во Охрид имавме, исто така, обезбедено автомобил. Овој пат тоа беше цип. Имавме среќа да појдеме во Струга, помал град на северниот дел од езерото, кога беше пазарен ден. Овој пазар, од сите што ги имавме видено досега, беше најкolorитен. Беше многу добро организиран и среден. Оваа година биле изградени редови од тули и дрвени полица со модерен дизајн, а, исто така, делот во кој се продава месо беше сместен во затворена зграда со стакла и камен под. Тоа беше исклучително функционално и атрактивно. На еден ред од тезгите беа производите на занаетчиите. Имаше опинци, керамички садови и комплекти ножеви со рачки од рог. На друг ред беа

продавачите на зеленчук, потоа имаше еден за продажба на сирење и друг за млечни производи. (Тука имаше најмногу жени.)

Продажбата на житарки и стока (што беше во сферата на мажите) се одвиваше на поширок, отворен простор кон крајот на пазарот. (Очигледно) немаше посебно место за жените што продаваа рачни работи, така што тие седеа или клечеа на ивичниците помеѓу тезгите со нивната роба ставена во скутовите. Купивме неколку пара светло обоени, рачно сплетени чорапи. (Иако тие беа направени на традиционален начин). Нивната етнографска вредност беше намалена поради тоа што тие беа украсени со црвена, розова, жолта, зелена и пурпурна боја, бидејќи портокаловата, црвената и црната боја се традиционалните бои на овој предел.

Сепак, ние ги купивме, бидејќи беа навистина многу колоритни и интересни подароци. (Се разбира, погрешно заклучувавме дека „вистинската“ народна уметност е непроменлива и не корелира со промените што се случуваат во економските обрасци и со стилистичките иновации). Секоја од жените беше облечена во народна носија. Имаше шаренило и разноликост на народни носии од различни села од околината на Струга на многу мал простор. Ова беше зачудувачки. Ми се чини дека Џоел направи одлични фотографии пред да почне да врне. Пред да се вратиме во Охрид, запревме во предвоениот природо-научен музеј, (Иако не бевме свесни за ситуацијата во тоа време, очигледно е дека на природонаучните музеи им се придаваше помало значење отколку на музеите посветени на историјата и на фолкорот, поради тоа што нивната идеолошка функција (на природонаучните музеи) беше помалку видлива.)

Во неделата, на 30 мај, заедно со пријатниот доктор од Германија, неговата сопруга и со синот, отидовме, со нивниот автомобил, до манастирот Свети Наум, кој се наоѓа на крајниот југ на езерото, оддалечен на околу 50 јарди од Албанија. Докторот четири години работел во Оклахома и во Арканзас и зборува сосема добро англиски, па ние не моравме да се бориме со нашиот германски или француски. Историчарот на уметноста од охридскиот музеј дојде со нас исто така. Беше навистина тешко шестемина да се сместиме во малиот автомобил, но сепак беше убаво што ни дозволи да одиме со него. Од Охрид до манастирот Свети Наум има 15 милји, или околу 45 минути возење по должината на езерскиот брег. Понекогаш се движевме по патот со кривини околу мали планини, честопати патот поминуваше низ песочниот брег. Таков беше случајот кога поминувавме низ рибарското село Пештани. Беше неделно попладне, па, рибарите не беа во езерото, а мрежите се сушеа на скелињата наместени на песокот на брегот. Под покривот и под полусенката што ја правеа мрежите, жените седеа одморајќи се и разговарајќи, што беше вообичено за во недела попладне.

Откако излеговме од колата, јас отидов и седнав во сенката под мрежите заедно со жените разговарав со нив на српски и на креолски македонски јазик. Изгледаше дека тоа им се допаѓа, особено поради тоа што тие беа навикнати на туристите што доаѓаа тука, на пат за Свети Наум.

Тие ги фотографираат, им позираат, се местат, но не разговараат со нив. Рибарските кајчиња што се користат се многу стари и, би можело да се рече, примитивни, но употребливи. Додека Цоел разговараше со мажите за кајчињата, за плетењето на рибарските мрежи, јас разговарав со групата жени што сè повеќе се ширеше. Се обидував да

Женски разговори, Пештани 1954 година

и преведувам на жената на лекарот на германски, што за мене беше тешко со оглед на тоа што јас го научив јазикот сосема елементарно во текот на нашиот престој во Југославија. Ми се чинеше дека би било интересно да се види една добротоечка рибарска куќа. Затоа ја прашав групата жени дали некоја од нив живее тука близу за да можеме да ја посетиме нејзината куќа. Домаќинката веднаш се согласи и ме поведе кон куќата. Откако стигнавме таму, таа дискретно ми покажа на полскиот нужник, мислејќи дека тоа е она што ме интересира. Откако ѝ ја објаснив мојата желба, таа беше многу задоволна и ме внесе во нејзината куќа. Тоа беше двокатна куќа, многу чиста и уредна. Имаше метални кревети, кои ние за првпат ги видовме во македонските села.

Понатаму на патот за Свети Наум поминавме низ уште две такви села. Тоа беа сточарски села со трла за животните на падините. Овие градби беа направени од дрвени греди и од прачки. Стигнавме во Свети Наум и, се разбира, моравме да ги покажеме нашите гранични дозволи. Надвор од манастирот има мала пошта. Човекот што работи во поштата ни објасни дека сите поштенски пратки од целиот свет што одат кон Албанија мораат да поминат низ оваа мала поштенска станица. Тоа е според меѓународен договор. Не постои друг начин пратките да стигнат до Албанија. Исклучок се само земјите зад Железната завеса чија пошта стигнува директно од Москва до Тирана. Веднаш на пошумената падина во чија основа е лоциран манастирот се забележува линија од изгорени дрвја, кои ја одбележуваат југословенската граница. Неколку јарди понатаму има уште една линија која ја покажува албанската гранична линија. Неколкете редови дрвја помеѓу двата појас е неутралната територија, или, поточно, ничија земја. Поштенскиот службеник ни кажа дека неговиот колега од албанската страна ја поминува границата секој вторник, четврток и сабота за да ја собере поштата за неговата земја и да ја испрати таму каде што треба. Има и воена зграда со слика на ТИТО насликана на кровот. Само неколку стотини јарди понатаму, на другата страна, има слична воена зграда на албанската

страна. Името на албанскиот водач е напишашано на една страна, а на страната што гледа кон Југославија е напишано името МАЛЕНКОВ (тогашен советски премиер). Би можеле да се направат интересни фотографии заедно со гробницата на Свети Наум, но снимањето беше забрането.

Црквата е многу симпатична. Во неа се наоѓа гробот на свети Наум. Селаните организираат патувања за поклонение до манастирот и оставаат дарови на неговиот гроб. Видовме пар чорапи и крпа на гробот. Чуварот, величествен старец со големи бели мустаќи, ни објасни дека даровите подоцна се продаваат во Охрид, а парите се ставаат во црквениот фонд. Околу црквата има остатоци од конаците каде што живееле монасите, исто како и од конаците наменети за гости. Имаше, исто така, и стопански згради за чување стока. Сите изгореле во пожарот што ги зафатил пред неколку години. Веднаш до црквата е камбанаријата подигната во 1925 година, која не се вклопува баш многу хармонично во околната архитектура. Меѓутоа, целиот комплекс градби сигурно има прекрасна рефлексивност врз рибникот долу. Близу до рибникот, опкружен со врби, се изворите на реката Црни Дрим, кои бргу протекуваат под стариот дрвен мост и се влева натаму во мирната сина вода на езерото. Ова е исклучително убаво место.

Следното утро се збогувавме со нашите германски пријатели и добивме покана да ги посетиме доколку некогаш патуваме во Хамбург. Потоа човекот од музејот, кој беше многу пријателски настроен кон нас целото време додека бевме во регионот на Охрид, се согласи да дојде со нас во селото што се наоѓа високо на планината над Охрид. Дотаму не можеше да се оди ниту со цип, дури и да го имавме, па, затоа тргнавме пеш. Качувањето нагоре трае помалку од два часа. Меѓутоа, времето беше многу жешко и тоа бараше големи напори од нас. Се качувавме по камењата по голема стрмина. Не постоеше пат по кој можевме лесно да се движиме. Се прашувавме како овие луѓе што живеат во селото одат на пазар во градот барем еднаш во седмицата, како се движат со новородените бебиња, со јагниња во рацете, натоварени со дрва. На крајот стигнавме до селото Рамне, кое е речиси пусто, трошно и сиромашно место, смстено на високите камени врвови. Имавме прекрасна глетка на Охридското Езеро во далечината. (Не е наша цел да ги следиме нештата од 1954 година до денес (2004 година), но некои куси забелешки за посетата на Џоел М. Халперн на Рамне би можеле да бидат корисни. Денес во селото се стигнува по асвалтен пат. Куќите немаат веќе водовод само во дворовите. Луѓето што сега живеат во Охрид ги користат старите куќи од „наше време“ како викендички.)

Среда, 2 јуни

Секој нема често ваква можност да оди на патување какво што е ова и јас мислам е многу добро да се забележува секој детаљ, па поради тоа многу ми е жал (Џоел М. Халперн) што немав филмови во боја кога на велосипед се возев на турнеа низ Европа во 1949 година. (Избор од фотографии што ги направил Џоел М. Халперн се искористени за илустрација на текстот.) Исто така, по обичај, јас купував разгледници, а

добивав и други фотографии како подароци. (Копии од речиси сите овие фотографии сега се архивирани во Збирката на проф. Џоел М. Халперн во Заводот за етнологија на Универзитетот во Скопје, а некои од нив користиме тука за илустрација на овој текст.)

Боби (Барбара Керевски-Халперн) пишуваше на машината по цели денови. Јас ги испратив првите четири страници од нејзиното писмо утрово, а останатите две страници се во ова писмо. Додека Барбара седи и пишува, јас се растрчав наоколу и се сретнав со луѓето од Музејот (за да ја формализираме размената), а исто така, ја добив дозволата за повторен влез во Југославија по нашето враќање од Грција. Утре стануваме во 5.30 часот наутро за да ја гледаме прославата во едно село во близина на Скопје. Тоа е на само 14 км од Скопје, но има само два воза во текот на денот, едниот е попладне во три, а другиот е наутро во шест. Има и еден воз што се враќа навечер во седум. Во селото ќе бидеме 13 часа и имаме шанса да видиме многу работи. Следниот ден заминуваме за Атина, а можеби и за Истанбул. Според планот, треба да се вратиме во Југославија за две седмици. Потоа ќе ги посетиме Црна Гора и Далмација. (Тоа беше крајот на нашето патување низ Југославија во 1953-54.) Во прилог на ова писмо е и копијата на договорот за размена на предмети помеѓу Американскиот музеј на природната историја од Њујорк и Етнолошкиот музеј од Скопје. Исто така, копија испраќам и до Музејот во Њујорк.

Петок, 4 јуни

Повторно сме спакувани, по кој знае кој пат, и чекаме да стигне времето за на воз, но времето е с~ уште толку топло што не може речиси ништо да се прави надвор. На мое изненадување, ова попладне патуваме за Атина. Никогаш не сум сонувала дека ќе бидеме некогаш во можност да одиме таму, особено кога го планиравме нашето патување. Но со трета класа во возот „симплон“, картата во еден правец за секој чини 2000 динари. (6 долари), така што си помисливме дека можеме да си го пружиме себеси ова задоволство. Всушност, доколку погледнете на карта, ќе видите дека е жално да бидете во Македонија, толку блиску, а да не ја искористите можноста да отидете до Грција. Јас тврдоглаво инсистирав да се вратиме во Југославија и да одиме на Космет (Косово и Метохија), во Црна Гора, и на далматинското крајбрежје, така што ќе ја видиме целата земја. На враќање кон Скопје ќе запреме во Солун и оттаму ќе скокнеме до Истанбул. Ова е живот. Сметаме дека за две седмици ќе се вратиме во Југославија и ќе замине на почетокот на јули.

Преку Корпорацијата „Томас Кук“ резервиравме апартмани за Париз за периодот од 11 јули. Ова беше, најверојатно добра идеја, бидејќи целата таа седмица ќе биде полна поради денот на Бастилја и с~ ќе биде зафатено. Ќе ни јават во Дубровник дали аранжманите се веќе средени или не. (Одлучивме да ги оставиме сите овие детали во врска со нашето патување поради тоа што тие ја рефлектираат нашата привилегирана положба што ја имавме како млади Американци во тоа време. Ваков вид долготрајни и далечни патувања не беа многу вообичаени за многумина

Европејци, што не е случај сега, половина век подоцна. Младите луѓе како патници во тоа време беа с~ уште група со одредени ограничувања. Всушност, поголемиот дел од луѓето на Балканот и во Југославија немаа многу можности да патуваат во странство, таму каде што ќе посакаат. За жал, половина век подоцна, Македонците с~ уште имаат проблеми со визите. Патувањата, сепак, беа полесни во времето на либерализираниот социјализам.)

Откако престанавме со нашите пресметки, стигнавме во селото Рамне близу Охридското Езеро по тешкото пешачење по нагорнината. Ни се чинеше дека тоа е најпримитивното и најсиромашното село што сме виделе досега. Спротивно на тоа, селото беше целосно електрифицирано, бидејќи станицата за снабдување на целиот Охридски регион со струја беше лоцирана токму зад селото. Но и покрај тоа, селото е целосно изолирано и до него може да се стигне само пеш. Куќите се направени од камен и од дрво, излепени со кал и со ситни камења насекаде. Немаше посеви освен на еден мал, чист простор каде што поголемите карпи и ситните камења беа рачно исчистени и искористени за правење огради (од сувосид) околу расчистениот простор. Основа на економијата на ова село е продавањето дрва. Многумина од селаните патуваат во градот со малите магарина натоварени со дрва за продавање. Одгледувањето стока е, исто така, многу важно. По некој од секоја фамилија оди со семејното стадо по три до четири месеци во текот на летните месеци на паша. Во текот на овој период сточарите живеат во колиби од трски и од прачки. Просторот за пасење се наоѓа на другата страна од планината, каде што квалитетот на пашата е подобар. Неколкупати во текот на неделата жените од селото одат таму носејќи им по некој леб, лук и кромид, а го земаат в село направеното сирење. (Овој начин на живот веќе е изумрен.)

Овој предел е многу сиромашен за да можат да се вложуваат многу средства за богати носии, но сепак постарите жени с~ уште ги имаат сите делови од нивната облека во сандаците. Исто така, ни се чинеше дека имаат многу деца. Нешто што ми падна в очи е тоа колку убави беа сите деца токму во ова село.

Куќите се, главно, двокатни, со простории за складирање на продуктите во долниот дел и со дрвени скали од надворешната страна што водат на отворен чардак, кој, се чини, служи како простор за живеење кога е убаво времето. Собите за спиење се, исто така, на катот. Собите на катот, исто како и оние на приземјето, имаат валкани подови. Тие се многу рамни и мазни, со оглед на тоа што во пределот има доста дрво. Во куќите најчесто немаше кревети, туку свитоци од плетени шуменки од царевка послани во кошот на собата го претставуваа просторот за спиење. Понекогаш, во центарот на собата има и мала печка на дрва. Исто така, има по едно-две столчиња, вообичаено сандак и низи сушени пиперки. Тоа е с~. Но нечистотијата е зачудувачка. Во една куќа го видовме најпримитивниот мебел. Тоа беше како во најненапредната куќа во Шумадија, ама пред шеесет години. Старите луѓе во Србија ни раскажуваа како живееле во нивното детство. Во една куќа на земјата, без кат, во првата соба видовме

грне, во кое се вареше грав обесено, на верига спуштена од оџакот во средината на собата. Имаше отворено огниште на подот. Вратата беше отворена, поради тоа што немаше друг начин како чадот да излегува надвор од собата, бидејќи немаше оџак или каков било друг отвор на покривот. Во другата соба имаше бебе кое спиеше на сламена рогозина на подот. Лицето на бебето беше покриено со крпа за да го заштитат од чадот. Целата куќа, меѓутоа, беше исполнета со чад, а ние сите се гушевме и кашлавме, додека домаќините си беа навикнати на тоа. Во куќата беа седуммина: старец и неговата жена, нивниот син со сопругата и три мали деца. Старецот ни го покажа валканото место во едниот агол од собата каде што спијат со бабата, а потоа во другиот агол видовме нафрлани ткаеници од лен, каде што спијат другите членови од семејството. Старецот ни објасни дека тие имаат поубаво место во собата поради тоа што се млади. (Денес не постои голема разлика помеѓу селото и градот. Во текот на мојата (Џоел М. Халперн) скорешна посета сретнав една старица пред селската црква, која тукушто беше вратена од Австралија, каде што била во посета на своите блиски роднини). (Видовме доволно нечистотија и сиромаштија што ќе ја паметиме подолго време).

Следниот ден се разбудивме рано. Тоа беше навистина среќа, со оглед на тоа што рецепционерот заборавил да нè разбуди во 5 часот како што порачавме. За среќа, стигнавме на автобусот од Охрид за Скопје. Патувањето трае 10 часа, што значи, во просек патуваме по 10 милји на час. Дел од времето поминува и во стоење на автобуските станици во секој град низ кој се поминува по патот, каде што се стои од 10 минути до половина час. Исто така, овие автобуси не можат или не сакаат да возат побргу кога е возможно. Во автобусот беше многу топло поради тоа што речиси сите прозорци беа заглавени, така што само два од нив можеа да се отворат. Иако големиот знак покажуваше дека пушењето е забрането, патниците, возачот и кондуктерот, сите заедно пушеа. Кога почна да врне, ги затворија и тие два прозорци, така што ние продолживме да патуваме во спарна, безвоздушна, пушачка мизерија. (За странец што навикнал на простор за непушачи, тоа што се пуши насекаде и што пушат сите возрастни групи сè уште е проблем.)

И покрај сето ова, патувањето беше фасцинантно. Патот по кој се возевме ја следеше тесната долина на реката Црн Дрим преку планините што ја означуваат граничната линија со Албанија. Во еден момент моравме да скршваме од патот околу еден километар. Возачот нè возеше по ново воспоставен пат, бидејќи стариот пат сега беше на албанска територија. Тоа било сторено со најновиот билатерален договор, барем така ни беше речено. Тоа е местото каде што Црн Дрим скршнува на десно накај Албанија. Откако поминавме уште една планина, по патот продолживме да ја следиме реката Радика. Долините по кои поминувавме беа диви и прекрасни, со брзи планински потоци и бујна вегетација околу нив. Разнобојни птици летаа наоколу. Понекогаш на поминување гледавме села сместени по високите и стрмни падини на планините.

Потоа поминавме низ Маврово. Тука се градеа брана и електрична централа. Потоа стигнавме до кривулестата долина каде што се изворите на Вардар и градот Гостивар. Запревме таму и разбравме дека е пазарен ден. Повторно имаше луѓе со прекрасни носии. Посебно забележавме еден старец, кој изгледаше многу „потурски“ отколку другите што дотогаш ги среќававме во другите предели. Носеше светло обоен турбан, бечви и, се разбира, големи мустаќи што му висеа. Потоа ги издржавме силните стомачни вежби на патот од Гостивар до Тетово. Таму ни се чини дека назад во автобусот влезе девојче со пречки во менаталниот развој. Некаде кај 4 часот попладнето пристигнавме во Скопје. (Денес патувањето по автопатиштата низ Македонија е полесно и попријатно, но со помалку доживувања.)

Имавме резервирано соба и, откако се напешачивме до четвртиот кат, со задоволство посакувавме да се одмораме. Лифтот не им работел цела година. Бевме изморени и валкани, но во собата најдовме млад маж како спие во креветот. По час и половина, тој конечно беше надвор од нашата соба. Потоа следуваше сцената со младата собарка. Таа не разбираше дека постелнината треба да се смени. Конечно се измивме и се одморивме.

Спасовден во с. Драчево во 1954 година

Вчера Џоел и една млада Французинка, која себеси се нарекуваше етнолог, заедно со фотографот со кого претходно се имавме сретнато (Дрнков), отидоа на селската прослава во Драчево. Отидоа во 5.30 часот утрото. Јас не можев да заминам с~ до пладнето бидејќи имаше доста алишта за перење, за пакување, како и требаше да се сретнам со некои луѓе во градот. Беше Спасовден, селска слава во Драчево. Од возот, денеска напладне, со мене слегаа

неколку стотици луѓе одејќи од Скопје на слава во селото. Многумина што потекнуваат од ова село, а сега живеат во големиот град, дојдоа за да бидат на прославата во селото. Можев да го слушнам *шујанои*, југословенски/бугарски/грчки тип голем тапан, уште на половина час одење до селото. Конечно го пронајдов Џоел, Французинката и фотографот меѓу народот во селото.

Селото е доста напредно. Одгледуваат жито, а имаат и лозја со добар квалитет. Исто така, специјализирани се за одгледување кромид и други градинарски култури за пазарите во Скопје. Напредокот се рефлектирал и врз нивната облека. Речиси сите беа облечени во нови, средени и многу често богато украсени носии. Не знам за внатрешноста на куќите, бидејќи немав можност да видам ниту една. Џоел ќе мора да пишува

за тоа, со оглед дека ручал во една куќа во селото. (Очигледно е дека јас (Џоел М. Халперн) никогаш не сум ги дополнително овие белешки. Една од причините е тоа што јас континуирано бев зафатен со фотографирањето и размислувањето околу можностите за тоа. Од гледна точка на уредувањето на овој текст во 2004 година, сметам дека не е возможно да се надополнат овие белешки реконструирајќи такви детали.)

Сите женски жители, од најстарите баби, па до најмладите девојчиња, беа облечени во традиционална носија. Тоа повторно беше долга ленена кошула што досега до глуждовите. Кошулите на девојките се порабени со рачно плетена чипка и гајтани. Над нив, се носи македонскиот *елек*, долг и крут елек од фина волна, украсен прилично грозно со гајтани и ширити (би било соодветно да се замени напишаниот збор и да се изменат првичните импресии од набљудувањето и наместо *̄розно* да се искористи некој понеутрален збор, на пример, како *ӯпадлив*. Но, со заменувањето на првичните зборови би се изгубило многу од првичните импресии, кои, се разбира, го отсликуваат начинот на кој, не многу софистицираниот набљудувач, се занимава со различните културни вредности.) Потоа доаѓа тесниот волнен појас, светлата волнена скутина украсена со црни и со црвени бои, комплетирана со голема жолта шамија. Тие изгледаа симпатично, особено младите девојки. Жените играа релативно малку и секогаш бавно. Мажите, пак, повеќето во градска облека, скокаа, се прчеа, скокаа. Изгледаа како нешто да се случило со нив. (Ретроспективно гледано, овие две различни полови манифестации во рамките на заедницата вообичаено ги рефлектираат начините на кои овие граници и манифестации ги опфаќаат и пошироките аспекти на општествениот живот.)

Подоцна дојдоа тројца млади мажи од селото, кои беа професионалци во едно културно-уметничко друштво и го поведоа орот. Сфативме дека целата таа гимнастика, е всушност, дел од играта. Движењата се внимателно измерени и многу тешки за изведба, со оглед на тоа што мора да се следи и ритамот. Ритамот го поддржуваа со *̄ӯиан*, на кој мајсторски тропаше еден силен, црн Циган (на неговата „црнотија“ би можело да се гледа како на интензивирање на динамиката.) Тој беше исклучително добар актер, кој всушност, вистински беше внесен во целиот чин со сето свое битие. Двајца постари Цигани свиреа на еден вид македонски дувачки инструмент, сличен на кларинет, *зурла*, кој даваше високи, ориентални тонови кои ја поддржуваа играта. Образите на Циганите наизменично се дуета и се тишеа како на американски верверички. (Од денешен аспект не е соодветна споредбата на луѓето со животни.)

Беше исклучително жешко, а играњето многу тешко, но, тие го правеа тоа околу два и пол часа. Кога завршија, телата им пулсираа од напор. Џоел направи многу добри фотографии. (Се разбира, бевме свесни дека Циганите имаа маргинализирана и подредена улога во општеството во целост. Уште во Србија видовме дека тие живеат во сиромашни куќи во гета, и во малите и во големите градови. Најчесто можеа да се видат како улични чистачи, а понекогаш и како се занимаваат со занаети поврзани со метал. Во Србија, а и во Македонија, тие, с~ уште, имаат важна улога на

свадбите и на другите прослави како свирачи. Беше сосема нормално, селаните да играат и да се веселат, а Циганите да бидат платени свирачи кои ја збогатуваа прославата. Единствен исклучок е, како што веќе запишавме во нашите белешки, кога тие, заедно со другите националности во државата, учествуваат во прославата на празниците, каков што беше роденденот на Тито. Тоа овозможува да се прикаже поттикнувачката комунистичка државна идеологија на братството и единството. Распадот на социјалистичка Југославија значеше дека овие етнички врски мораат да бидат воспоставени на нов начин, без обврска да им се дава предност на Ромите, чиишто населби сè уште може да се забележат покрај автопатите.)

Утрово, главниот келнер во хотелот, кој е од Галичник, најинтересното место во Македонија, ми даде два пара неверојатно орнаментирани ракави од женска носија од неговото село, заедно со волнен појас. Тоа беше размена за еден пар мои чевли и еден пар чевли на Џоел. Беа премногу тешки за да ги влечеме и понатаму со нас. Имаше и некоја стара долна облека. (Во текот на нашиот престој во Југославија, ние собиравме народни носии. Фотографии од некои од овие носии се објавени во публикации на Американскиот музеј на природната историја. Во неколку пригоди ние направивме таква размена на облека).

Тој е од предел кој е многу познат по *печалбарииџе*, или луѓето што одат во туѓина за да заработат. Околу 1900 година, луѓето од овој предел почнале да ги напуштаат нивните села и да бараат работа во странство. Парите ги испраќале дома, а на секои пет години се враќале дома и останувале половина година. Потоа *печалбарои* ги оставал жената и децата и повторно и заминувал. Постепено, од парите што биле испраќани и благодарение на оние што се добивале од сточарството, како и поради многу квалитетната волна, женската носија станала најбогата и раскошно украсена со злато и со сребро. Традиционално, за носијата користеле по 100 сребрени копчиња изработени во филигран, заедно со свила увезена од Чехословачка. Така се добила една богата волнена ткаенина со реси и со украси. Секоја година, на 12 јули, неженетите мажи доаѓале дома, избирале невести, а во селото се организирила голема селска свадба што траела со денови. Мажите од Галичник, се женеле, традиционално, со девојки од истото село. Потоа мажот заминувал на печалба во странство и се враќал дома кога можел. Оваа заедничка свадба постои сè до денес и ние ќе одевме да ја гледаме доколку не ги имавме веќе организирано аранжманите за Париз. Овој, келнерот, се оженил и заминал во Каиро, каде што неговиот татко бил келнер. Таму научил да зборува осум јазици, вклучително и англискиот, францускиот, египетскиот (арапскиот), како и неговиот мајчин македонски јазик, па можеби и српски и најверојатно грчки.

Сега е главен келнер во овој хотел во Скопје. Тој ни рече дека е горд што е од Галичник и што е од село. Истотака, тој беше горд на фактот што никогаш ниту копал ниту орал во неговиот живот. (Овој став ги рефлектира неговите истовремени трајни врски со заедницата од која потекнува и стекнувањето на статусот надвор од неговата заедница, што придонело за тоа тој да ја презира физичката работа, која е, всушност

суштинскиот дел што го одржува селското општество. Овој пример ја покажува очигледната противречност на овој вредносен систем што недвосмислено довело до тоа момчето да го напушти родното село засекогаш, а Галичник да остане географски маргинален простор и предмет на историјата.)

Тој рече дека печалбарите кога се враќаат назад во своите домови, секогаш имаат нови градски алишта. Се сеќаваше и на времето кога довезол автомобил во своето село. (Во 1970 година јас, Џоел М. Халперн, го посетив планинското село Волче во пределот Порече, каде што Јозеф Обрембски истражувал во 30-те години на XX век и се сеќавам дека таму видов нов „мерцедес“ поставен на блокови наместо на колца, пред една стара и трошна селска куќа. Беше очигледно дека колата беше довезена во селото со големо внимание, со оглед на тоа што до селото, поради лошиот пат, едвај може да се стигне со цип.) Следниот ден, тој и неговите пријатели, кои исто така биле во странство, секогаш ги облекувале своите селски носии што ги сакаат.

Вчера бев кај него дома и, додека тој зборуваше за сите овие работи, жена му го облече горниот дел од женската носија и со љубов почна да ја милува. Тој рече дека 40 години бил надвор од Галичник, односно вкупно 20 години, а сега имаат 5 деца. Откако има добра работа и позиција во Скопје, решил да не оди повеќе во странство. Мисли дека доволно долго бил без своето семејство. Кога за првпат заминал во странство, неговите две постари деца биле бебиња. Се вратил дома првпат кога тие имале 11 и 12 години и не го препознале сопствениот татко. Овој факт дека сопругот ги остава сопругата и децата толку долго сами навистина ме зачуди. Кога го запрашав како е можно тие да бидат толку долго разделени, а сепак да бидат семејство, тој ми одговори дека тоа не може да го објасни. (Ваквите ставови не можат едноставно да се објаснат, но, гледано наназад, очигледно е дека оваа силна приврзаност кон селската средина е повеќе апстрактна идеја за заедницата, наследство и очигледната манифестација на облеката на жените и автомобилите и назнаките на мажите. Подеднакво е и со новоизградените куќи. Главниот фактор е, се разбира, фамилијата и проширената сродничката мрежа, особено кога станува збор за одржувањето на сродничката мрежа од страна на жените - сопруги и мајки.)

Во секој случај, тие сега, сите, живеат во Скопје, но кога велат *дома*, мислат на Галичник, и кога келнерот, како вработен во државна служба, има слободно време, веднаш заминуваат во родното село каде што имаат куќа, која во текот на целата година стои празна. (Образецот на печалбарството и денес е витален елемент на економијата).

Тој ни раскажа и некои други интересни работи за селската економија. Разговорот започна додека ги разгледувавме фотографиите во неговиот албум. Ниту еден од селаните не носеше опинци, туку почесто чевли. Тој ни рече дека тие се сите повеќе господа отколку селани. Некои од мажите што останале во селото оделе на пазар в град (или во подолните села) за да ги продаваат овошјето и зеленчукот од целото село. Галичник е изолирано планинско село, кое би било многу сиромашно доколку е целосно зависно од сточарството. Други биле вработени како сточари, се грижеле

за стоката од целото село. Тие се единствените што носеле опинци, како дел од нивната „работна облека“.

Жените, бидејќи немале бавчи во кои би работеле, полињ во кои би жнеееле и стока со која би се занимавале, биле најчесто домаќинки, кои главно седеле дома и се грижеле за куќата. Тие биле одговорни и за везење и за украсување на облеката, како и за подигнување на децата. Со години чекале да се вратат нивните мажи од печалба. Значи, тие живееле многу добро врз база на паричната економија, со с~ што им било потребно во смисла на материјалните блага. (Гледано од денешна перспектива, повторно, ова е очигледно по малку идеализиран поглед на општеството кое се базира на печалбата. Но, при нашите патувања во Македонија во 1953-54 година и во подоцнежните години стана очигледно дека, зборувано општо, беше поверојатно да пронајдеме слики на такви далечни места како Акрон или Детроит, во стопански маргинални планински села, отколку во населбите во богатите низини. Ова се однесува не само на оние што работеле како гастербајтери и испраќале пари дома туку и на оние што станале трговци и ги одржуваа трговските мрежи низ Балканот. Од времето на нашата почетна теренска работа на оваа тема имаше обемна истражувачка литература.)

Само сакаме да кажеме дека, во случај да сте загрижени во врска со нас, ние уживаме како никогаш досега и користиме најмногу што можеме од тоа (Без негативни конотации можеме да кажеме дека истовремено уживаме во теренската работа и чувствувавме дека сме профитирале од неа. Секако и други имаат ќе слични искуства во годините кои доаѓаат, а секако и ние имавме претходници, каков што беше Јозеф Обребски.)

Прослава на Денот на Младоста и роденденот на Ј.Б.Тито во Скопје во 1954 година